

М.М. ФЕДОРОНЧУК¹, Н.М. БЕЛЕМЕЦЬ², О.Д. ВОЛУЦА³

¹ Інститут ботаніки імені М.Г. Холодного НАН України
вул. Терещенківська, 2, м. Київ-1, МСП-1, 01601, Україна

² Ботанічний сад імені акад. О.В. Фоміна ННЦ «Інститут біології»
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Симона Петлюри, 1, м. Київ, МСП-601, Україна

³ Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. Федьковича, 11, м. Чернівці, 58022, Україна

РІДКІСНІ ВИДИ РОДУ *SPIRAEA* L. (*ROSACEAE*) ФЛОРИ УКРАЇНИ ТА СТАН ЇХНЬОЇ ОХОРОНИ

Ключові слова: *Spiraea pikoviensis*, *Spiraea polonica*, популяція, *locus classicus*, охорона, ботанічний заказник «Жижавський»

В Україні відомі два рідкісні види роду *Spiraea* L.: *S. polonica* Błocki — реліктовий ендемічний вид, занесений до «Червоної книги України» (2009) та регіонального Червоного списку Тернопільської обл. (зі статусом «зникаючий»), і *S. pikoviensis* Besser, який є в переліку рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів рослинного світу на території Тернопільської обл.

Spiraea polonica морфологічно близька до середньоєвропейської *S. media* Schmidt, що дає підставу деяким ботанікам розглядати її в ранзі підвиду — *S. media* Schmidt subsp. *polonica* (Błocki) Pawł. (Гладкова, 2001). За характером опушення (білошовковисте) нагадує далекосхідний вид *S. sericea* Turcz. Така мегадиз'юнкція між цими близькими видами може свідчити про архаїчність і реліктовість *S. polonica* (Заверуха, 1985). Вид описаний В. Блоскі в 1892 р. з Поділля — околиць села Жежава (Żezawa, нині с. Зелений Гай Заліщицького р-ну) та з берегів р. Серет в околиці с. Лесічники Тернопільської обл. (за протологом: «Auf büschigen Kalkabhängen des steilen Dnisterufers in Żezawa bei Zaleszczyki und Seretufers in Lesieczniki ...»). Як вузький ендемік, *S. polonica* відома на сьогодні лише з Середнього Придністров'я, де зростає на крутих скелястих берегах Дністровського каньйону. Донедавна вид достовірно наводився лише для околиць с. Зелений Гай Заліщицького р-ну Тернопільської обл., звідки він був описаний (Доброчаєва, 1954; Заверуха, 1985; Червона ..., 2009, Гербарій Інституту ботаніки імені М.Г. Холодного НАН України, *КИ*). Аналіз недавно опублікованих літературних даних (Судинні рослини ..., 1999; Чорней, Буджак, Термена, 2001; Волуца, 2005, 2009) та десяти гербарних зразків, що зберігаються в гербарії

Чернівецького національного університету (*CHER*), показав, що вид виходить за межі *locus classicus*. Окрім трьох зразків із *locus classicus* («Żezawa, 22.07.1932, Gajewsky»), інші зібрані вже на правому березі р. Дністер Заставнівського р-ну Чернівецької обл. (околиці с. Баламутівка: «Balamutowka, 28.05.1936, E. Tora»; околиці с. Хрещатик: «Cresceates, 22.05.1932, колектор невідомий») та Кельменецького р-ну (околиці с. Бабин: «...известковые склоны над Днестром, 13.06.1952, И.В. Артемчук»; околиці с. Бернове: «...крута стінка північної експозиції над Дністром, 12.06.2008, О. Волуца»).

У 2012 р. під час польових досліджень ми виявили популяцію *S. polonica* на лівому березі Дністра в околиці с. Зелений Гай, у місцині «Опуд» урочища «Жижава» (*locus classicus*), на базі якого в 1974 р. було створено ботанічний заказник «Жижавський» (Постанова РМ УРСР від 28 жовтня 1974 р. за № 500). Постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1992 р. за № 584 «Про зміну деяких рішень Уряду України “Про природно-заповідний фонд України”» цей заказник затверджений як об'єкт природно-заповідного фонду загальнодержавного значення і нині перебуває у віданні Заліщицького державного аграрного коледжу імені Є. Храпливого Національного аграрного університету (Чайковський, 1977; Географічна енциклопедія України, 1989; Екологічна енциклопедія, 2007). Це лісовий масив площею 155 га, верхня східна частина якого представлена дубово-грабовим лісом, здебільшого порослевого походження, з домішками *Acer platanoides* L., *Fraxinus excelsior* L., *Ulmus laevis* Pall., *Sorbus aucuparia* L., *Acer tataricum* L., і чагарниками — *Corylus avellana* L., *Sambucus nigra* L., *Berberis vulgaris* L., *Rosa canina* L., *Prunus spinosa* L., *Crataegus rhipidophylla* Gand. (= *C. curvisepala* Lindm.), *Cornus mas* L. У нижній частині, ближче до Дністра, над стрімкими ка-

© М.М. ФЕДОРОНЧУК, Н.М. БЕЛЕМЕЦЬ,
О.Д. ВОЛУЦА, 2013

м'янистими схилами серед чагарників трапляються невеличкі галявини зі степовою рослинністю. Тут росте багато рідкісних для Поділля видів, занесених до «Червоної книги України»: *Chamaecytisus podolicus* (Błocki) Kláskova, *Dictamnus albus* L., *Galanthus nivalis* L., *Lilium martagon* L., *Poa versicolor* Besser, *Pulsatilla grandis* Wender., *P. bohémica* (Skalický) Tzvelev (= *P. nigricans* Stoerck), *Scopolia carniolica* Jacq., *Scutellaria verna* Besser, *Stipa pennata* L., *Staphylea pinnata* L., регіонально рідкісних — *Aconitum eulophum* Rchb., *Allium podolicum* (Asch. et Graebn.) Błocki ex Rchb., *A. senescens* L. subsp. *montanum* (Fr.) Holub, *Amygdalus nana* L., *Carex humilis* Leyss., *Daphne mezereum* L., *Dianthus andrzejowskianus* (Zapał.) Kulcz., *Iris germanica* L., *I. graminea* L., *Melittis sarmatica* Klokov, *Minuartia thyraica* Klokov, *Trifolium montanum* L., та види, що перебувають на межі ареалу, як, наприклад, *Vaccinium myrtillus* L. (близько 1 га), який росте окремими кущами (і навіть плодоносить) на південно-західному схилі серед граба порослевого походження.

У межах заказника представлені також рослинні угруповання, занесені до «Зеленої книги України», з-поміж них — формації *Stipeta capillatae* та *Cariceta humilis*.

Популяція *Spiraea polonica* знаходиться на відкритій сонячній ділянці південно-західної експозиції (10—15°), над самим краєм стрімкого скелястого берегового обриву крутизною 85—90°, і займає невеличку галявину, площею 2,5 × 3,5 м. Представлена вона щільним «плетивом» вегетативних пагонів кореневої порослі, що притаманно цьому виду, без помітного насінневого підросту. З численних пагонів (72 на 1 м²) лише два виявилися генеративними, які на час дослідження (03.06.2012 р.) уже відцвіли й почали плодоносити. Популяція перебуває в регресивному стані, про що свідчать, окрім відсутності насінневого відновлення, невелика площа, яку вона займає, та пригнічення її навколишніми деревами й кущами. З деревних видів тут ростуть (на краю ділянки з боку лісу) *Quercus petraea* Liebl., *Tilia cordata* Mill.; з кущів, окрім *Spiraea polonica*, яка має близько 70 % проективного покриття, також *Cotoneaster melanocarpus* Fisch. ex Blytt (2%), поодинокі — *Rosa canina* L., *Swida sanguinea* (L.) Opiz, *Viburnum lantana* L. В основі трав'яного покриву із флористичного ядра відзначені *Potentilla alba* L. (2%), поодинокі — *Betonica officinalis* L., *Dictamnus albus*, *Euphorbia cyparissias* L., *Filipendula vulgaris* Moench, *Geranium sanguineum* L., *Hylotelephium*

maximum (L.) Holub., *Inula hirta* L., *Melica nutans* L., *Peucedanum cervaria* (L.) Lapeyr., *Primula veris* L., *Stellaria* sp., *Pyrethrum clusii* Fisch. ex Rchb., *Vincetoxicum hirundinaria* Medik., *Viscaria vulgaris* (L.) Bernh. (= *Steris viscaria* (L.) Raf.), із папоротей — *Polypodium vulgare* L. Добре виражений моховий покрив, представлений *Hypnum cupressiforme* Hedw. та *Dicranum scoparium* Hedw., які утворюють товсту подушку.

З території Поділля за зразками, зібраними А. Андржейовським у 1816 р. з околиці с. Пиків Хмельницького р-ну Вінницької обл., В. Бессером (1822) описаний ще один рідкісний вид флори України — *Spiraea pikoviensis* (за протологом: «Circa Píkow in Pod[olia], legi A. 1816»). На сьогодні відомо п'ять автентичних зразків, які зберігаються в гербаріях *KW* та *LE*. Виділений свого часу Д. Доброчаєвою (1954) лектотип («e Podol. Herb. W. Besser»), що раніше зберігався в колекції М.С. Турчанинова, нині міститься в загальній колекції типів гербарію *KW*. Окрім лектотипу, одному з авторів (М.М. Федорончуку) вдалося віднайти ще два автентичні екземпляри в колекції В. Бессера (*KW*), гербарні аркуші яких містять етикетки «*Spiraea pikoviensis* mihi» та «*Spiraea pikoviensis* Bess.» Як уже зазначалося (Федорончук, 2007), у колекції типів європейського сектора гербарію *LE* також зберігаються два автентичні зразки, один з яких І.О. Бузунова (1993, in herb.), не знаючи про те, що лектотип уже виділений у *KW*, удруге за лектотип обрала зразок з *LE* («*Spiraea pikoviensis* mihi. E Podolia. Herb. W. Besser»).

Належність *S. pikoviensis* до ряду *Crenatae* А. Pojark. з широким ареалом (Східна Європа, Кавказ, Сибір, Середня та Центральна Азія (Монголія), Західний Тибет) і значна диз'юнкція з близькими видами також можуть свідчити про давній тип і реліктовість *S. pikoviensis*.

Неодноразові спроби ботаніків віднайти *S. pikoviensis* у природі (locus classicus) не увінчалися успіхом. Імовірно, вид із місця опису зник, оскільки під час обстеження в 2012 р. околиць с. Пиків (як і околиць с. Пиківська Слобідка, про яке з невідомих причин вказує Д.М. Доброчаєва (1954), цитуючи місце опису *S. pikoviensis*), типових для виду екоотопів, де він міг би рости, ми не виявили. Проте пошуки слід продовжити.

За літературними та гербарними зборами *S. pikoviensis*, окрім locus classicus, наводиться також для Кременецьких гір і деяких місць Хмельницької та Житомирської (зокрема Великошумської скелі над р. Гнилоп'ять) областей. У 2012 р. нами підтверджені

но наявність виду на горі Страховій та Дівочих скелях Кременецьких гір.

Як і в ситуації з попереднім видом, виявлена популяція *S. pikoviensis*, яка росте на відкритій місцині гребеня Страхової гори поряд із популяцією *S. media*, попри те, що має значно більше генеративних пагонів (31), також перебуває у пригніченому стані: інтенсивно заростає навколишніми деревами та кущами. З дерев тут ростуть *Acer platanoides* L., *Betula klokovii* Zaverucha, *Carpinus betulus* L., *Fraxinus excelsior*, з кущів — *Corylus avellana*, *Euonymus verrucosa* Scop., *Frangula alnus* Mill. У трав'яному ярусі поряд ростуть як неморальні, так і лучностепові види: *Asarum europeum* L., *Clematis recta* L., *Euphorbia cyparissias*, *Stellaria holostea* L., *Geranium robertianum* L., *Lamium galeobdolon* (L.) L. (= *Galeobdolon luteum* Huds.), *Melampyrum nemorosum* L., *Mycelis muralis* (L.) Dumort., *Oreoselinum nigrum* Delarbre (= *Peucedanum oreoselinum* (L.) Moench), *Polygonatum odoratum* (Mill.) Druce, *Pulmonaria obscura* Dumort., *Pulsatilla patens* (L.) Mill., *Ranunculus auricomus* L., *Thesium linophyllum* L., *Tragopogon podolicus* (Besser) Artemcz., *Veronica chamaedrys* L., *Vincetoxicum hirundinaria*.

Отже, візуальні спостереження за станом популяції рідкісних видів *Spiraea* показали, що для їхнього збереження сьогодні є відповідні умови, оскільки вони перебувають на територіях об'єктів природно-заповідного фонду (*S. polonica* — заказник загальнодержавного значення «Жижавський», що нині входить до складу РЛП «Дністровський каньйон», *S. pikoviensis* — заповідник «Медобори») або у важкодоступних для відвідування місцях. Але формального дотримання режиму заповідності ще недостатньо, необхідна активна охорона популяцій. Рослини зазнають пригнічення і витіснення через заростання їхніх ділянок сусідніми деревами та кущами. Відомі раніше популяції цих видів нині перебувають у значно гіршому стані. Рослини перестають відновлюватися насіннєвим шляхом, що засвідчує погіршення умов для їх активного розвитку. Тому для збереження залишків колись процвітаючих популяцій *S. polonica* та *S. pikoviensis*, які нині перебувають на межі зникнення, потрібно, не зволікаючи, вжити низку відповідних заходів. Насамперед слід запобігти заростанню цих оселищ деревами та кущами, регулярно здійснювати прорідження (що, на жаль, суперечить режиму природно-заповідних територій) та проводити подальші спостереження за цими рідкісними видами. Адже біологічного вимирання видів у природі немає.

Основна причина їхнього зникнення — це зміна біотопу. Яскравим прикладом є *Armeria pucutica* Pawł., *Heliosperma arcanum* Zapał., *Primula farinosa* L., які зникли внаслідок докорінних змін біотопів.

Отриману інформацію слід використати під час підготовки наступного видання «Червоної книги України».

Автори висловлюють щире подяку члену-кореспонденту НАН України, проф. Я.П. Дідуху (Інститут ботаніки імені М.Г. Холодного НАН України) та канд. біол. наук А.І. Токарюк (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) за отриману інформацію, консультації, оригінальні та електронні копії фотографій рослин Spiraea polonica та їх місцезростань у природі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Волиця О.Д. Раритетні види флори Північно-Бессарабського геоботанічного округу // Биоразнообразие. Экология. Эволюция. Адаптация: Мат-лы II Междунар. науч. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых, посвящ. 140-летию Одесского нац. ун-та им. И.И. Мечникова (28 марта — 1 апреля 2005 г.). — Одесса, 2005. — С. 18.
2. Волиця О.Д. *Spiraea polonica* Włocki (*Rosaceae*) у Чернівецькій області // Актуальні пробл. ботаніки та екології: Мат-ли Міжнар. конф. молодих учених (м. Кременець, 11—15 серпня 2009 р.). — Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. — С. 61—62.
3. *Географічна енциклопедія України*. — К., УРЕ. — 1989. — Т. 1. — 416 с.
4. Гладкова В.Н. Род Спирея, таволга — *Spiraea* L. // Флора Восточной Европы / Отв. ред. Н.Н. Цвелев. — СПб.: Мир и Семья; Изд-во СПХФА, 2001. — Т. 10. — С. 319—326.
5. Добрячаева Д.М. Рід Таволга — *Spiraea* L. / Флора УРСР. — Т. 6. — К.: Вид-во АН УРСР. — С. 9—23.
6. *Екологічна енциклопедія*. У 3 т. — К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2007. — Т. 2: Є—Н. — 416 с.
7. Заверуха Б.В. Флора Вольно-Подолли и ее генезис. — Киев: Наук. думка, 1985. — 192 с.
8. Судинні рослини флори Чернівецької області, які підлягають охороні: Атлас-довідник / І.І. Чорней, В.В. Буджак, Б.К. Термена та ін. — Чернівці: Рута, 1999. — 140 с.
9. Федорончук М.М. Види судинних рослин, описаних з території України, їх типіфікація та критичний аналіз: родина *Rosaceae* Juss. (роди *Amygdalus* L., *Cerasus* Mill., *Cotoneaster* Medik., *Prunus* L., *Pyrus* L., *Sorbus* L., *Spiraea* L.) // Укр. ботан. журн. — 2007. — 64, № 4. — С. 520—525.
10. Чайковський М.П. Пам'ятки природи Тернопільщини. — Львів, 1977. — 77 с.
11. Червона книга України. Рослинний світ / За ред. Я.П. Дідуха. — К.: Глобалконсалтинг, 2009. — 900 с.
12. Чорней І.І., Буджак В.В., Термена Б.К. та ін. Нові відомості про поширення на Чернівецьчині судинних рослин з «Червоної книги України» та їх охорона // Укр. ботан. журн. — 2001. — 58, № 1. — С. 78—83.

Рекомендує до друку
Я.П. Дідух

Надійшла 19.10.2012 р.

Н.М. Федорончук¹, Н.М. Белемець², О.Д. Волиця³

¹ Інститут ботаники имени Н.Г. Холодного
НАН Украины, г. Киев

² Ботанический сад имени акад. А.В. Фомина ННЦ
«Институт биологии» Киевского национального
университета имени Тараса Шевченко

³ Черновицкий национальный университет
имени Юрия Федьковича

РЕДКИЕ ВИДЫ РОДА *SPIRAEA* L. (*ROSACEAE*)
ФЛОРЫ УКРАИНЫ И СОСТОЯНИЕ ИХ ОХРАНЫ

Анализується розповсюдження в Україні двох рідких видів роду *Spiraea* L. — *S. polonica* Błocki і *S. pikoviensis* Besser. Показано сучасне становище даних популяцій і очерчені основні заходи по їх охороні.

Ключевые слова: *Spiraea pikoviensis*, *Spiraea polonica*, популяція, locus classicus, охорона, ботанический заказник «Жижавский».

M.M. Fedoronchuk¹, N.M. Belemets², O.D. Volutsa³

¹ M.G. Kholodny Institute of Botany,
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

² O.V. Fomin Botanical Garden, ESC «Institute of Biology»,
Taras Shevchenko Kyiv National University

³ Yu. Fedkovych Chernivtsi National University

RARE SPECIES OF THE GENUS
SPIRAEA L. (*ROSACEAE*) OF THE UKRAINIAN
FLORA AND THEIR CONSERVATION STATUS

Distribution of two rare species of the genus *Spiraea* L., *S. polonica* Błocki and *S. pikoviensis* Besser, in Ukraine is analyzed. Current state of their populations is shown and the main conservation measures are provided.

Key words: *Spiraea pikoviensis*, *Spiraea polonica*, population, locus classicus, conservation, «Zhyzhavskiy» botanical preserve.

НОВІ ВИДАННЯ

Дідух Я.П., Альошкіна У.М. Біотопи м. Києва. — Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України. — Київ: Аграр Медіа Груп, 2012. — 154 с.

У роботі наводиться характеристика природних умов м. Києва, їхня специфіка, спричинена дією урбанізації. Дається загальна класифікація екотопів (водні, болотні, трав'яні, чагарникові, лісові, напівприродні, технотопи). Характеризуються біотопи, що мають статус рідкісних і потребують охорони, їхнє поширення в м. Києві, оцінюється екологічна значущість. На прикладі модельних ділянок лісових біотопів визначено енергетичний потенціал деревного, чагарникового, трав'яного ярусів, а також підстилки та ґрунту. Апробована методика оцінки екологічних збитків від втрати різних типів природних біотопів на основі енергетичних показників і запропоновано її використання на природно-заповідних територіях. Проведено порівняння енергетичного потенціалу м. Києва стосовно інших мегаполісів, що характеризує ефективність їхнього функціонування.

Для студентів і викладачів, екологів, геоботаніків, географів, спеціалістів у сфері охорони природи.